

Един поглед чрез страниците на в. „Зора”, съхранявани във фонда на РИМ – Благоевград, върху кошмарите, трагизмът и надеждите на България и българите през първото следвоенно десетилетие /1919 – 1929 г./ на XX в

Снежана Захариева

Благодаря на организаторите, че ме поканиха на кръглата маса, по повод 130 годишнината от рождението на Д. Крапчев, посветена на живота и делото му. „Той е сред най-значимите публични имена в периода между двете световни войни и без колебание може да бъде определен като човек - институция в политическата и културната история на България. Фигура, която със своя независим дух и забележително публицистично творчество запълва четвърт век от историята на родната журналистика и от живота на българската държава. Данаил Крапчев е бащата, създателят, творецът на вестник “Зора”, който е излизал цели 25 години, от 1919 до 1944 г. А вестник “Зора” сам по себе си е огромно държавническо и културно дело, **което е по силите и по плещите единствено на човек с възрожденски нравствени мащаби.** Всеки би могъл да се увери в това, ако има куража да се зарови в чупливите и прашни страници на 25-те годишнини на всекидневника.”¹

Заслугата на Данаил Крапчев към българския печат е неоченима, историческа. Крапчев е направил първия напълно сполучлив опит да се създаде у нас един модерен всекидневник на бързата и точна информация, без да бъде “булеварден “и “жълт”. Вестник всестранно интересен - необходимо условие за неговото широко разпространение и в същото време носител на здрави идеи, могъщ положителен фактор в политическото и духовно развитие на страната и бдителен страж на националните интереси. “Зора” можа да се издигне до тая висота и да стане най-необходимия и най-предпочитания вестник на просветеното гражданство благодарение на Д. Крапчев. Той е организаторът и идейния вдъхновител на “Зора”. Нему дължи тоя вестник своя духовен облик, своя непрекъснат напредък в информация, в печатарска техника и в размери. За това постижение – колосално при условията на нашата малка и бедна страна – бяха нужни остър професионален усет, организаторски дар, вещ ръководен похват, упорита воля, личен авторитет, солидни общи познания, вкус към литература и изкуство. Всички тези качества, щастливо съчетани у Крапчева, създадоха “Зора”. Всичко от вестника – за усъвършенстването на вестника. Това начало, неизменно прилагано от Крапчева, събуди у всички други издателства домогване до по-високо ниво и направи от “Зора” ръководен двигател в развоя на българската журналистика.”²

Той съумя да сдуши волите и амбициите на сътрудниците си около интересите на “Зора”, като че ли се касае за тяхно собствено предприятие. Как? Чрез другарство, човечност и справедливо възнаграждение на труда им. Без да е най-доходното вестникарско издателство, “Зора” постави

наемния журналистически труд при такива условия, които напразно се стремят да постигнат тружениците на перото от останалите редакции.³

„Ти си единственият българин, чието място бих желал да имам”, пише в писмото си Симеон Радев през 1936 г до Крапчев. Освен на твоето здраво съждение и на историческата ти култура, която ти позволява да поставяш всяко историческо явление в неговата рамка и всеки човек в неговата категория, твоят мироглед, тъй ярко очертан, се дължи на това, че си българин от Македония...”⁴

Неразрешеният национален въпрос, неосъщественото национално обединение, стремежът за ревизия на Ньойския мирен договор се превръщат в едни от основните стожери на българската политика в периода между двете световни войни. Първоначално обаче, поради нестабилното положение на страната, управляващите правителства не са в състояние да отстояват открито тези позиции.

„След двете национални катастрофи, в които България губи изконни територии и надеждите си за постигане на своя национален идеал, а до голяма степен и моралните си устои, **Д. Крапчев** е от малцината духовни лидери, които се възправят с цялата си енергия срещу униятието, упадъка и отчаянието, обхванали обществото. Този човек е зареден с неизчерпаема надежда и стремителна деятелност. В годините на най-дълбока стопанска и морална криза започва да издава ежедневния вестник "Зора", пестейки от залька си, треперейки за всеки къс хартия, както свидетелстват съвременниците му. Във вестника са отложени протуберациите на отминалата епоха, ден след ден се вихри кървавата история на страната ни, фиксирани са събития, разтърсвали света и Европа. По тези страници тече параноята на всекидневието, с хиляди човешки драми, природни и социални бедствия, с политически и битови престъпления, но също тъй се извисява културният ръст на първенците и са уловени духовните стремежи на епохата между двете световни войни.”⁵

Във Фонда на раздел „Нова история” в РИМ – Благоевград **съхраняваме около 900 броеве от вестник „Зора”**.⁶

След като се запознах с написаното от Цвета Трифонова за журналиста и директор на в. „Зора” Данаил Крапчев в мене се събуди огромното любопитство да се запозная с „рождбата му” – в. Зора” и „имах куража да се заровя в чупливите и прашни страници на 25-те годишнини на всекидневника.”⁷ За щастие в РИМ – Благоевград, вече заявих съхраняваме около 900 бр. вестници. Задачата, която си поставих разлиствайки в. „Зора” е да проследя, как са отразени кошмарите, трагизмът и надеждите на България и българите през първото следвоенно десетилетие /1919 – 1929 г./ на XX в.

На няколко места в различни броеве открих изразено мнение на Д. Крапчев за „службата на вестника”. В рубриката „Бележки на деня” от 13 декември 1924 г. Данаил Крапчев пише следното: „Вестникът е едnodневка и ще не ще трябва да отбелязва процеса на развитието на въпросите, както в съзнанието на обществото, тъй и домогванията за тяхното реализиране. Иначе ще се получи впечатление, че вестника остава назад от живота. И

после, аз бих молил моите кореспонденти, да си дадат ясен отчет и за следното положение: - от журналиста се иска да мери не само всяка своя фраза с оглед на положението в даден момент, но и да предвижда утрешния ден – понякога повече и от държавника дори. Той е принуден всеки момент да се справя с обществената психология, за да не извади очи, вместо да изпише вежди. От него се иска да знае всичко, а да казва само това, което е нужно. И с цялата тая работа, която често пука нервите и пръска мозъка, той е принуден да се справя сам, понеже обществото и да иска не може да му помогне, а малцина са управляващите у нас, които разбират ролята на вестника и му дават сътрудничеството си.”⁸

А ето и едно мнение на един чужденец - американския журналист г-н Р. Х. Маркам съвременник на вестник „Зора”, изразено в книгата му: „Да ви запозная с България”. В поместената статия - „Българският ежедневен печат”, която е част от горепосочената книга, четем: „Изумително е как авторът на книгата е успял да долови пулса на нашето минало и настояще и интимните трепети на българската душа. Тайната на това трябва да се търси не само в неговите познания, но особено в любовта му към нашата земя и народ. В течение на ред години той е следял в качеството си на директор на самоковското американско училище, подрастващите български поколения и от тогава се заражда у него интерес и любов към българина, които му вдъхват желанието да се запознае по-отблизо с предмета на своята любов. Той има всички качества на един идеален наблюдател: - пристрастен, жив ум, богата фантазия и силен поетически усет. Така богато въоръжен, той изучава нашето минало, следи всяка проява на нашия живот, влиза в контакт с всички среди и особено с нашата интелигенция и с нашия селянин и успява да проникне до най-тънките гънки на техния бит. Ето и мнението му за в. „Зора” : „Най-добрият сутришен вестник е „Зора”, от който всеки ден продават по 50 хиляди броя. Той е добре осведомен, избягва големите сензации, дава прекрасни сбити статии, има високо съзнание, вестникарска чест, позволява чрезмерно много шеги за сметка на тъщите и на разточителните жени и се чете от всички сериозни хора в страната.”

Изкушавам се да посоча и още едно мнение на чужденец, а именно - Леон Ламуш /1860-1945/, френски историк, голям приятел на България, който по време на I св. война защитава интересите на България. В запазено писмо до Д. Крапчев Леон Ламуш пише: „ Аз Ви поздравявам за Вашето дълго журналистическо деяние и за Вашите важни услуги за народната българска кауза. Със “Зора” мога всеки ден да живея един час в своята мила България.”⁹

След Първата световна война, наречена от съвременниците и „Голямата война”, българите тръпнат за бъдещето на държавата и съдбата на националното обединение. При развоя на събитията те могат да се осланят само на надеждата, че широко прокламираните от Уилсън **принципи на националностите**, ще накарат съдниците им да потърсят едно справедливо решение на въпроса за границите.

На 27 ноември 1919 г. българският министър-председател - Ал. Стамболийски подписва в Ньой - предградие на Париж, документ, който ще

остави завинаги у българина чувства на гняв и печал – Ньойския мирен договор.

Историческо е прозрението, което прави още тогава Д. Крапчев в статията: „Езикът на вековете” във вестник „Зора”: „Във всеки случай колелото на историята и след Парижкия мир ще продължава да се върти. Каквато и да е присъдата, няма защо да падаме в униние. Неправдата, колкото и да е страшна, не е вечна. По рано или по-късно, тя рухва стига страданието да засили националната ни сваят и съзнание. За сметка на изгубената територия пораства народния дух.”¹⁰ Година по рано в статия, поместена във в. „Пряпорец” той пише: „Още повече и по-бързо колелото на историята ще продължава да се върти, ако останат онеправдани народи. И колкото повече са чувствително засегнати народи, толкова по нестабилен ще бъде новият ред на нещата. Не само незадоволените ще го минират; той ще се подкопава също и от преситените, у които ще се развият нови апетити и мания на величие и непобедимост. Те ще се опитат да посегнат и върху интересите на своите днешни съюзници. Колелото на историята е във вечно движение...”¹¹ През 1920 г. една от статиите си озаглавява: „Всичко е в движение”. В нея той пише: „Войната всичко раздвижи. Мирът нищо не установи. Границите на победителите действително се разшириха, а на победените се стесниха. И всичко това се скрепи с подписа на победени и победители. Нито войната, нито мирът създаде нещо стабилно и трайно. Всичко има да се мени...Когато цял свят е в движение и кипи, има да се развиват събитията...Церейки раните си, България трябва да наблюдава и следи....Часът на България ще дойде пак, стига да може тя да чака.”¹²

Правителството на България има непосилната задача да регулира отношенията със съседите, като отстоява интересите на българското малцинство на тяхна територия. В същото време се задължава да гарантира правата на чуждите малцинства, без тези права да бъдат осигурени за българското малцинство в съседните държави. Като следствие, няколкостотин хиляди бежанци от останалите извън пределите на България територии - Тракия, Македония, Добруджа и Западните покрайнини, търсят убежище в Родината си. Неукрепнала още от разоренията през войните, натоварена с огромни репарации и раздирана от вътрешни противоречия, България трябва да приюти тези изстрадали хора, да ги подслони и осигури с минимални средства за живот. Никой не може да изчисли точния брой на десетките бежанци, които измират през следващите няколко години в границите на България от глад, мизерия и болести, докато се сдобият с покрив над главата и средства за препитание. През септември 1924 г. България подписва споразумение с Гърция, с което тя признава българското население в Егейска Македония. Под натиска на Югославия обаче Атина се отказва от него. Отношенията с Турция се нормализират с подписания на 18 октомври 1925 г. Договор за приятелство, но цената е твърде висока – отнета е възможността на българските бежанци от Източна Тракия да се завърнат по родните си места, а имотите им стават собственост на турската държава.

Във един от съхраняваните в РИМ – Благоевград вестници „Зора”¹³

е поместена статия от Матей Бончев – Бръшлян, главен редактор на вестника, „Само за нас ли е задължителна лоялността?” В нея той пише: „Преди четири години на 6 ноември западните български краища – Царебродско, Босилеградско, Клисурско и Кулско бяха окупирани от сръбски войски. Тия краища откъснаха от България и ги присъединиха към Сърбия : едни не се засрашиха да ги поискат, други не се посвениха да ги дадат и в името на „справедливостта” и 14 – те точки на Уйлсона... и още да бъде защитена велика Югославия, въоръжена до зъби, от България, която бе доведена до положение да не може да охранява вътрешният си ред. Нужна е наистина, безпределна омраза за да се реши и подпише една подобна несправедливост. Но каква омраза е нужна за да се изгони България от морето, да и се вземе Добруджа, да и се наложат репарации, които населението и трябва да плаща, като отделя от залька си и най-сетне от пет години насам да и се изпращат непрекъснато бежанци, гладни, боси и голи? Господин Вандервелд се потресе при първата среща с тия нещастници, а ние ги гледаме всеки ден – смазани от мъка при съзнанието, че не сме в състояние да им помогнем бързо и ефикасно. И само г-н Вандервелд ли? Няма европеец, който да е посетил България и да си е отишъл без да даде израз на своето негодувание от страшната суха гилотина, на която просветени европейци осъдиха България и нейните сънародници през ХХ век. Английският парламент чу тия протести, печатът на всички културни страни ги изнесе, човеколюбиви общества ги зарегистрираха. Само дипломатическите канцеларии продължават периодически да отбелязват, че България лоялно изпълнява своите задължения. Да лоялно! Но с цената на какво? С цената на една утрешна стопанска и морална катастрофа, с цената на собственото си самоубийство. Странно е, наистина, че великите сили, които редят световните съдбини, все още не са намерили време да надникнат у нас и да видят какво са направили: нашата лоялност ли ги приспива? Но те знаят, че тая прословута лоялност утре ще отмре заедно със стопанска България, ако не се вземат съвременни мерки да ни се даде възможност да дишаме и да работим; те знаят, че са поели задължението да гарантират живота, имота и честта на нашите „малцинства”, които откъснаха от България и дадоха на съседите и. Знаят, а чакат времето да разреши „спорните” въпроси. Нима лоялността е задължителна само за нас? В рубриката: „Кореспонденция от нашия специален пратеник”, в статия от Хр. Д. Бръзицов,¹⁴ озаглавена : „Всред тракийците”, четем: „Прекрояването етническата карта на Балканите се върши от съседите ни с толкова повече усърдие, колкото по-високи гласове се издигат за съдбата на разпокъсаното ни българско племе. От север, запад и юг биват блъскани към българските граници, последните български останки от поробените страни. Трябва да отидете в Свиленград, за да почувствате трагедията на българското племе; за да видите бежанеца – не оня бежанец, за който се съобщава всеки ден в хрониката, че е „пристигнал” – а бежанеца, българина, тракиеца, за който толкова малко се знае и за който толкова малко искат да знаят.” Загрижеността на българите към бежанците е видимо и от поместената

статия – „За бежанците”.¹⁵ От нея става ясно, че въпросът за бежанците е внесен за разглеждане в Народното събрание. Питането, подписано от г. г. Д. Нейков и Асен Господинов е със следното съдържание: ”През време на войната и след нея в страната ни намериха прибежище близо половин милион бежанци из Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини. И днес цели шест години след края на войната в земята ни прииждат всекидневно нови хиляди бежанци. При познатата привързаност на българина към земята, това скръбно явление не може да се отдаде на едно патриотично влечение. Истината за жалост е, че нашите сънародници, останали под чуждо владичество, лишени от елементарна сигурност за живота и имота си, а така също и от свобода да се молят, да се учат и да говорят на родния си език, предпочитат тежката участ на бежанеца. Лишен от средства за съществуване, многохилядният този свят очаква, естествено, от българската държава помощ и подкрепа. Колкото и да е лошо финансовото и стопанско положение на страната, ние не можем да оставим бежанците на тяхната съдба. Държава и народ им дължат бърза помощ и ефикасна подкрепа. Да им се издействува безпрепятствено възвръщане по родните огнища и да им се гарантира там училищна и църковна автономия, въвн от общите граждански и политически свободи – ето кое ще даде най-ефикасно разрешение на тежкия проблем за бежанците. Но, до когато те намират прибежище у нас, длъжност на държавата е да се погрижи за тяхното настаняване, като им обезпечи подслон и препитание. Господин Нейков и г-н Господинов молят м-р председателят и министъра на външните и вътрешните работи да им отговорят: 1. Предприело ли е нещо правителството за да издействува възвръщането на стотиците хиляди бежанци в родните им огнища, като им се обезпечи там сигурност, граждански и политически права, свобода на езика и вярата, както и повръщане на изоставените от тях имоти. 2. Не счита ли за нужно и възможно да сезира Обществото на народите и поиска съдействието му за тази цел, както и за отпусчане на България един международен заем за подпомагане на бежанците у нас. 3. Защо – въпреки дадените от м-ра на Вътрешните работи уверения – гласуване през м. юли т. г. /има се в предвид 1924 г./ закон за заселване на бежанците и обезпечаване поминъкът им, не получи никакво приложение? Разтърстващи са фактите, които четем по бежанския въпрос и в статията „При сър Едуард Бойл”,¹⁶ В нея македонците, тракийците и добруджанците, чрез избрани свои пратеници излагат своите искания. Ето и отговорът на сър Едуард Бойл, които той дава на пратениците – македонци: „От 20 години аз следя Македонския въпрос и напълно симпатизирам на вашите идеали. Балканският комитет под мое председателство ще следва същата линия на поведение, както при председателстването му от г-н Бъкстон. Комитетът не е официално учреждение. Неговите грижи са: пълна информация за всички, което става на Балканите. Надявам се, че сегашното Югославско правителство ще разгледа по-друг дух македонския въпрос. Надявам се също, че мога да докладвам за чувствата на македонците пред министъра на външните работи на Великобритания.” В същия вестник „Зора”, год. VI. бр. 1601,

София, 17 октомври 1924 г. е поместена и уводна статия, озаглавена „Бежанският въпрос”. В нея Данаил Крапчев пише: „Това така не може и не бива да продължи повече... В Женева гърците тържествено обещаха да признаят правата на българските малцинства. Тия малцинства няма вече защо да се изселват „доброволно”. Те трябва да си останат по родните места, дето гърците са поели задължението пред Обществото на народите не само да ги търпят, а и да им признаят правата на „малцинства”, т. е да ги оставят да се молят Богу на майчиния си език, да се учат на четмо и писмо на български език. Българското правителство трябва да уведоми Обществото на народите, пред което гърците чрез г-н Политис, дадоха тържествено обещание. Хилядите бежанци от Западна Тракия и Егейска Македония налагат на второто правителство на Демократическия сговор да потърси бързо уреждане на финансовите въпроси по изплащане на българските имоти в Гърция. През декември 1927 г. двамата финансови министри – Вл. Моллов и Кафандарис, подписват спогодба, която ощетява интересите на българската страна, а правителството на А. Ляпчев фактически се съгласява с обезбългаряването на Западна Тракия.

В уводна статия във в-к „Зора”, год. VIII. бр. 2159, София, 10 септември 1926 г., озаглавена „Успехът в Женева” Данаил Крапчев пише: „Въпреки всичко, България има успех във външната политика. България успя да се самосъхрани при тежки обстоятелства. Опасността беше отбита с достойнство. Без съмнение това ще има значение и за бъдещите отношения с нашите съседи. Другият успех е една придобивка. Голяма амбиция се вложи да се осуети нашия бежански заем. Туриха се в ход всички средства. Опитаха се да го намалят и да го контролират. Вчерашното заседание на съвета на Обществото на народите показва, че всички тия опити са пропаднали. Изобщо по бежанският заем България има особено да благодари на белгийския министър на външните работи г-н Вандервелд, който след като видя бедствието на нашите бежанци, изкара докрай борбата в полза на заема.”

Известен е факта, че за първи път в „Зора” изпраща свои кореспонденти в европейските столици, които изпращат новини от световните информационни агенции и от собствени кореспонденти в Лондон, Париж, Рим, Берлин, Женева. Вестникът съдържа телеграми на "Зора" и телеграми на БТА. Други разнообразни рубрики като коментари, анализи, научни статии и хроники запълват колоните на вестника. Разлиствайки съхраняваните в РИМ – Благоевград вестници открих богата кореспонденция. Ще се спра на такава от Париж, декември 1930 г. за „Дипломатическата подготовка на конференцията по разоръжаването” и „Ограничение на въоръжаването. Тезата на България в Женева. Как е била посрещната от делегациите”.¹⁷ В първата статия се прави коментар, че в последната току що закрыта сесия на подготвителната комисия, нито по един от основните въпроси, които ще има да решава бъдещата конференция няма съгласие не само между въоръжените и невъоръжени държави, т.е между победители и победени, но и между самите победители. Българският представител г- Морфов в своята реч отбелязва: „От всички не само

балкански, но и европейски държави, България е най-много открита за нападение и нейната безопасност е най-малко гарантирана. Открита е за нападение отвсякъде: по море, суша и въздуха. Тя се намира в максимална не безопасност. Затова България иска не равенство във въоръжението, а равенство в условията. България днес при никакви условия не може да създаде армия, равна на югославската и румънската. Но тя и не мисли за това. Онова, което България е в правото си да иска е да се създадат условия за пълната безопасност на нейните граници от външни нападения и армия, която би могла да защити тия граници – армия, която и макар, и да не бъде голяма, да е национална, не наемна. Във втората статия: „Ограничение на Въоръженията. Тезата на България в Женева. Как е била посрещната от другите делегации?” Кореспондента на в. „Зора” в Париж Л. Неманов съобщава любопитни факти за работата на подготвителната конференция по разоръжаването. Ще се спра на някои от тях: „Лорд Сесил, съобщава Л. Неманов, комуто не може да се откаже, че има искрено желание за постигане, ако не разоръжаване – за това сега никой не мечтае – то поне едно действително ограничение и съкращение във въоръжаването е подчертавал неведнъж пред журналистите, че конференцията трябва да бъде грижливо дипломатически подготвена и свикана само, когато успехът и бъде абсолютно осигурен. В статията Неманов подчертава, че подготвителната комисия на този етап се е превърнала в арена за политически борби. Подробно се спира на тезата на България в Женева. Ето какво пише той: „Положението на българската делегация беше твърде деликатно и трудно. Трябва обаче да се отдаде пълна справедливост на г. Морфова: той излезе с чест от затруднителното положение, и както подчерта даже враждебния на България „Журнал де Дебо” е бил един от малкото делегати, които са знаели какво искат, като е определил ясно от какво има нужда представляваната от него държава.”

С изключителен интерес прочетох статиите: - „Праздникът на мира и ревизиите на договорите” от 17 май 1931 г.,¹⁸ и „Международната женска конференция в Белград за разоръжаването” от 24 май 1931 г.¹⁹

В статията: - „Праздникът на мира и ревизиите на договорите” читателите на в-к „Зора” се уведомяват за това, че на 18 май целият свят ще празнува празникът на мира. Припомня се значението на I Хагска конференция, открита на 18 май 1899 г., наречена „мирна” конференция. Авторът на статията пише: „Тя остана като символ на благородните усилия на човечеството, да тури край на жестоките и разорителни войни.” По нататък в статията се подчертава че: „В това време, когато във всички страни се празнува твърде шумно празника на мира, действителността в Европа е твърде мрачна. Има причини, които разделят Европа и света на враждебни лагери., има причини, които държат народите едни срещу други, готови порано или по-късно да се хвърлят в нови кървави борби. Тези причини трябва да бъдат посочени, за да ги знае света, а като ги знае да се стреми да ги премахне. Това се готвят да направят победените народи в деня на празника на мира”. Парижките договори по признанията даже на някои от техните автори, създадоха едно страшно положение в Европа, което

поддържа отношения на вражда и ненавист между народите и пречи за тяхното споразумение и приятелство. В Париж победителите получиха всичко, каквото пожелаха. Победените бяха ограбени териториално, разсипани материално и унижени в правно отношение. Повече от 40 милиона хора, принадлежащи на победените народи, останаха в робство. Докато победителите – французи, италианци, поляци, чехи, румъни, сърби – нямат почти никакви свои сънародници в съседните държави. А само българите в границите на победителите имат 2 милиона. Самият този факт, говори достатъчно сам по себе си за условията, при които бяха разрешени териториалните спорове в Париж. Неправдата е велика, нейното поправяне е наложително. Затова победените и техните приятели в Европа и вън от нея се възползват от празнуването на празника на мира, да се посочат неправдите, които извършиха мирните договори, и да искат тяхната справедлива ревизия. На тая борба, не бива да се гледа, се посочва в статията, нито като позив за нова война, нито като на шовинистичен стремеж към завоюване на чужди земи и за поробване на чужди населения. Напротив тя има за цел да се поправи голямата неправда, която бе извършена спрямо победените народи. Борбата за ревизиите на договорите има една много по-висока задача: мирната и справедлива ревизия на мирните договори носи мир в Европа, а не война, както твърдят нашите противници. В името на тази цел се провеждат и протестните събрания.”

В статията, отразяваща работата на международната женска конференция в Белград за разоръжаването се подчертава голямата необходимост и желанието на делегатите за създаване на доверие между народите. Българската делегатка г-жа Д. Иванова в своята реч изтъква, че България е разоръжена, а всички други около нея са въоръжени тъй, както никога по-рано. Въпреки това, обаче българските жени не искат въоръжаването отново на България, а разоръжаването на всички други държави. Но за да стане разоръжаването възможно, тя набляга на обстоятелството, че е необходимо зачитане свободата и правата на народите.

Съпругата на Д. Крапчев - Неша Крапчева – в „Спомени за моя съпруг” споделя: „Непрекъснатите усилия на покойния ми съпруг към финансовото укрепване на акционерно д-во “Български печат” имаха единствената цел да обезпечат независимостта на в. “Зора”, т. е. никаква друга зависимост, освен от членовете на Управителния му съвет. Амбициите на мъжа ми още от първите години на издаването на вестника, та чак до неговия край бяха, той да ратува и се бори за парламентарна демокрация”.²⁰ За да се убедим в това е достатъчно да прочетем само няколко от десетките статии, посветени на парламентарната демокрация.

В статията „Сърцевината на демократическото управление” Д. Крапчев пише: „Дългият политически опит е научил културния човек да предполага, че управникът по природа е опасен: той винаги превишава своята власт и злоупотребява с нея. Контрол от обществото, контрол от печата, контрол от народното представителство, което на свой ред също трябва да бъде контролирано – ето сърцевината на съвременната

демократия.”²¹ В статията „Силата на парламентарния режим” той не се поколебава да напише: „Демагогията е филоксера на демокрацията: тя подяжда нейните корени, убива нейното съществуване. Силата и трайността на парламентарния режим се крие в неговата гъвкавост и подвижност. Дадено правителство става непопулярно, идва друго; то се изхабява иде трето. Ако се изчерпят всички комбинации, прибягва се до законодателни избори, за да се освежи изворът на управление и контрол... Парламентарният режим е движение, като се сменят конете, които возят държавната колесница от конак на конак. Така се разведрява атмосферата и се дава време на изморените държавници да съберат нови сили и пак да чакат своя час”.²²

В редица уводни статии, Д. Крапчев анализира обществените недъзи, неопитността и увлеченията на политиците. Обвинява ги, че нямат усет към еволюцията и че са с къса памет, затова, макар и да сме преживели доста в полувековната нова история на България, българите сме народ без исторически опит. Като причина за престъпността в страната сочи болните умове и болните амбиции на демагозите. Партизанството, окачествява като страшна язва, която разяжда страната ни. Критикува управляващите партии, че използват властта, като налагат в управлението свои съмишленици, за да се охранват, което води при смяна на всяко правителство до раздрусване на цялата държавна машина, за да се открият места за привърженици на новите властници. Днес в началото на XXI в., четейки уводните статии на Д. Крапчев от началото на XX в., неволно си задавах въпросите: „Променил ли се е поне малко и с какво политическия живот в България? Има ли надежда ние българите използвайки собствените си лутания и използвайки богатия опит на по-напредналите държави да заживеем един по-нормален политически живот? Има ли признаци, които ни навеждат на мисълта, че идните години ще бъдат по-щастливи от тези които си отиват във вечността?”

В статията: „Нашите наблюдения – официозите се мръщат”, Д. Крапчев отбелязва: „Не за „интрига” и „сензация” „Зора” разкрива домогванията на някои от бившите министри, а за да ги подръпне за палтото, да си седнат на масата. В една конституционна страна незаменими управници няма: незаменими трябва да са само институциите.”²³ В същата статия той изяснява на читателите си и скромната задача на „Зора”, а именно: „Да съдействува, колкото са и силите да върви България напред, към по-добро бъдеще.”

В друга своя статия – „Разрешението на урните?”, директора на вестника Д. Крапчев пише: „Слово” постоянно в маншета си ни дава политически максими, от които първата е: „да управляваш, значи да предвиждаш”. Урните са на тъмно. Там не се вижда, нито се предвижда. Никои в България няма интерес да се върви слепешката към урните. Никои освен авантюристите. Не искаме да ровим в миналото. Искаме да повторим само, че „свинско” са яли и днешни водители на Демократическия сговор. Затова „Слово” няма защо да пише смъртен грях на онези, които хапнаха

„свинско” завчера, да речем на коледни заговезни, когато негови приятели си позволяват да ядат „свинско” на распети петък.”²⁴

На първа и втора страница на в-к „Зора” от 21 ноември 1930 г. е поместена речта на г-н Малинов в Народното събрание по отговора на тронното слово.²⁵ В нея той се спира на задомяването на Държавния глава, на въпроса за етническите малцинства, засяга вътрешната и външната политика на България, за стопанската криза и българските финанси, шпионските афери и др. Ще отразя заключителните му думи в съкращение: ”Ние страдаме всички от това, че ни липсва най-благородната черта за общественика - амбицията да направляваме събитията. Както по-рано, така и сега, ние сме се оставили те да ни управляват и те да ни напътствуват. Моите съвети, най-доброжелателни, като всички съвети, които идат от тая трибуна, не са били послушани. Какво да правим, такава е нашата българска орисия. За тия съвети ние си спомняме, но само тогава, когато вече е късно.”

В икономически аспект периодът от завършването на Първата световна война до 1924 г. може да бъде определен най-общо като възстановителен. Това е времето, когато България трябва да излезе от пълната си икономическа разруха. При това в непосилните условия на стеснената си територия и силно намалените си човешки и материални ресурси, следствие на тежките загуби във войните, в условия на значителна политическа и икономическа изолация на Балканите.

След 1924 г. икономическото развитие на България показва известен подем и до края на първото следвоенно десетилетие, въпреки тежките проблеми, предизвикани от националната катастрофа, стеснени граници и бежански въпрос, българската икономика отново е в относително добро състояние в сравнение със съседите си.

Убийствените условия на ньойския диктат обричат задълго държавата на икономическо заробване от победителите. Антантата установява строг контрол върху икономиката на страната, а съседните балкански държави, разширили се за сметка на България, я поставят във враждебна изолация, която на практика изключва търговските контакти с тях. Изолацията, както и откъснатостта на страната от открито море в значителна степен я лишават и от старите и търговски партньори. Новата вълна българи - бежанци от Македония, Тракия, Добруджа, от Западните покрайнини и от другаде, пък създават тежкия бежански проблем, който още повече усложнява социално-икономическото състояние на страната. Процесът на стопанско възстановяване се затруднява и от социалната криза, и от острата политическа конфронтация в страната през този период.

Най-съществената промяна в структурата на българската индустрия след войните е силното развитие на тютюневата промишленост, заела второ място сред основните промишлени отрасли в следвоенния период. Тя има 167 предприятия с почти 20 000 работници - повече от 1/3 от работниците, заети във фабричната индустрия изобщо. Тютюневото производство дава повече от 20% от общото индустриално производство и заема второ място след хранителната промишленост. Износът на тютюн, който до войните заема незначителен дял във външната търговия на България, през

следвоенния период се увеличава многократно и заема първо място сред износните стоки. Нещо повече, след войните производството и износът на висококачествен тютюн от България е изравнен с този на Турция и на Гърция, а през периода 1919-1923 г. турският износ е значително надвишен. България става третата страна в Европа между две световни войни, известна като значителен износител на висококачествени тютюневи изделия. Именно в следвоенния период в страната възникват най-големите монополни обединения и още в края на 1919 г. - монополното Сдружение на експортърите и фабрикантите на тютюн в България, което обединява производството и износа на тютюн от Пловдив и Хасково, а впоследствие от София, Асеновград, Пазарджик и др. Създава се и голямото монополистическо обединение "Консорциум за тютюна", което изнася тютюн за повече от 100 млн. лв. годишно.

Въпросът за производството и износа на тютюна е тема, която е често разисквана по страниците на в. „Зора“ през първото следвоенно десетилетие на ХХ век. Ще се спра на някои от по-интересните според мен статии.

С изключителен интерес прочетох статията на Н. Радков поместена във в-к „Зора“, озаглавена „Стопанска България – Горна Джумая“.²⁶ Ще се спра само на коментара му върху тютюнопроизводството. Ето какво пише авторът: „Това е една от първостепенните тютюнопроизводителни околии на царството. Поради отличното качество на добиваните тук тютюни и задоволителна доходност на вложения в тая култура труд, всички други землени производства, въпреки най-добрите климатически и почвени условия за виреенето им, бидоха напуснати и цялата околия, включително и града, се отдадоха на тютюневото производство. То съставлява главния поминък на 90 процента от населението. Едно ново учреждение, с всички изгледи да стане в близкото бъдеще голям фактор в стопанския живот на околията, е местния синдикат на тютюнопроизводителите. По настояще ангажира годишно над 200.000 кгр., а скоро при компетентно ръководство ще има да абсорбира цялото производство на околията. Големите манипулационни тютюневи складове са отстранили всяка безработица. Всички свободни хора: мъже, жени, старци и млади намират по всяко време работа в тях, и то при надници, значително по-големи от другаде.“

В поместена статия във вестника: „Тютюните и нашето законодателство“ от К. Грънчаров, се подчертава че: „Общоевропейската война, заедно с блокадата на централните европейски държави, донесе неочаквано за българското тютюнево производство нови извънредно благоприятни условия за развой, защото даде голяма цена и на най-долнокачествените сортове български тютюни. И въпреки, че цялото работоспособно българско население бе заето с войната, производството на тютюн в България не само не намаля, но в 1918 г. – преди свършека на войната – достигна до 26 милиона кгр. Този голям скок на българското тютюнопроизводство се дължи на много високите цени, които централните държави даваха безогледно за българските тютюни, независимо от тяхното качество. По нататък в статията К. Грънчаров пише: „Войната се свърши, но

благоприятните условия не напуснаха българските тютюнопроизводители.. Българските тютюни завоюваха голяма част от всесветския пазар. Нечуваните цени, които намериха българските тютюни, дадоха още по-силен тласък на нашето производство, от 1920 г. насам тютюнът стана най-голямото наше национално богатство, което ежегодно внася в България милиарди левове в чужда валута. Реколтата от 1923 г. достигна до 52 милиона кгр. Т.е в един период от 10 години тютюнопроизводството у нас се удесетори. Самата Америка, съблазнена от досегашните високи цени на ориенталските тютюни, предприе в американски мащаб опити с наши сортове тютюни в Калифорния и други свои области. Всичко това създава на международните тържища една отчаяна борба за пазари, в която ще излезат победители онези тютюни, които бъдат най-доброкачествени и най-евтени. Пръв признак на тази борба държавата констатира още неотдавна, когато биде принудена да купува локомотиви и вагони за да улесни износа на реколтата от 1922 г., която при това бе само от 22 милиона кгр., а тази от 1923 г. е 52 милиона кгр. При това положение налага се на държавата да се замисли сериозно, както за подобряване на качеството на тютюните, така и за тяхното поевтениване, ако иска да се запази това грамадно народно богатство. Не бива цял ред държавни и обществени тежести да легнат изключително само върху тютюните.²⁷

Авторът на статията има в предвид държавата да прилага по целесъобразна фискална политика. Той прави коментар, „че всички тия берии и мита“ са една опасност, против която трябва своевременно да се вземат мерки, защото: „рисуваме да разпъдим и чуждите режии и своите купувачи.“

Във втора статия от същия автор, – „Пак по закона за тютюна. Въпроса за номунето“, той пише следното: „В бр. 755 на в. „Слово“ е поместена статия под заглавие „Законът за тютюна“ от Д. Христов, бивш началник на отделението за държавните привилегии. Г-н Христов настоява много енергично за възвръщането на старата система на „Номунето“, за се запазил интереса на фиска.²⁸ Ние от в-к „Зора“ не искаме да оставим без внимание това негово мнение, още повече го намираме вредно за нашето тютюнопроизводство и такова, което може да заблуди общественото мнение и отговорните фактори. Тютюнът е култура, качеството и стойността на която е в извънредна голяма зависимост от грижите що производителят полага своевременно за нея: семето трябва да се подбере грижливо; расадът трябва да се приготви навреме и на подходящо място; тютюневите листа трябва се берат своевременно, за да не бъдат нито зелени, нито презрели; сушенето на листата трябва да става внимателно, за да не изгубят своя жълт цвят под влиянието на неблагоприятните атмосферни влияния; елпезирането на листата и денкуването на елпезетата трябва да стане при най-благоприятни условия, защото ако времето е сухо, връхчетата и краищата на листата се изпочупват и тютюна губи голям процент от търговската си стойност, или ако времето е влажно – тютюнът се спарва, почернява, загнива, и понякога губи до 90 на сто от стойността си, най-сетне

денкуваният тютюн трябва да се прибере, колкото се може по-скоро в търговските складове, за да му се даде възможност да ферментира при най-благоприятни условия и под грижите на опитни хора, а не из оборите и чардаците на селските къщи и под влиянието на съвсем чужди и вредни за тютюна миризми. Фактът, че и при съществуването на номунето, селяните производители продължават да пушат у дома от своето производство доказва неефективността на това средство и безсилието му да ограничим подобна контрабанда. Ние даже мислим, че няма начин, чрез който да се отнеме възможността на селяните да пушат домашен тютюн, негли да се изнамери някакъв нов намордник – такъв какъвто се поставя и на добитъците по вършитба за да газят житото и сламата, но да не могат да ядат. А контрабандата за сметка на лица, които не са производители е намалена отдавна до минимум и другите средства, с които разполага държавата, са достатъчни за борба с нея. От друга страна с номунето се претендира да се ограничи контрабандата върху онова количество тютюн, коено се консумира в страната. Това количество е около 5 милиона кгр. Заради тези 5 милиона кгр., ние подлагаме чрез номунето на същият ограничителен режим и останалите 45 милиона кгр. тютюни, които се изнасят в странство и които внасят в страната ни около 4 милиарда лв. чужда валута. Репортерът от „Зора” прави следната констатация: „Ако допуснем, че с ограничението си номунето ще влоши само с 5 на сто качеството на тютюна, а следователно и неговата стойност, то тогава това бесполезно иначе средство, ще се отрази върху нашето народно стопанство с един минус от 200 милиона лв. Но дали влошаването е само 5 на сто?” „Въпросът за нашите тютюни и чуждите пазари” се разисква и през следващите години.²⁹ Като едно от условията за повишаване интереса към нашите тютюни се сочи обстоятелството, че при еднакво качество на нашите, гръцките и турските тютюни, цените на нашите тютюни са по-ниски и това привлича напоследък и купувачите от чужбина. Ето какво пише дословно в статията: „На чуждите пазари в последно време са станали доста оживени сделки с нашите тютюни. В Берлин са станали по цени 50 -70 лв., в Хамбург от 41 до 127 лв. /последната цена е за сорта Басма/. Според сведения от чужбина, тази годишната реколта в Гърция и Турция и по-качество и по-количество е била по-долу от миналогодишната. Според статистически сведения нашият износ на тютюни от 1 януари до 1 септември т. г. /1926 г./ е възликала на 18, 464, 720 кгр. на стойност един милиард и 452 милиона лв. Само през октомври износът на тютюн е възлизал на 2. 098. 080 кгр. на стойност 162.459. 300 лв. По нататък в статията се посочва как се разпределя нашият износ по държави: За Германия – 865. 550 кгр., за Холандия – 635.830 кгр., за Белгия – 188.391 кгр., за Египет 166. 600 кгр., за Италия 27.059 кгр. и за Франция – 19.630 кгр.

Чуждите капитали широко навлизат в българската индустрия в следвоенния период и с тяхна помощ се създават няколко индустриални акционерни дружества - дружеството за електрически материали “Сименс” през 1919 г., дружеството “Платно” с английски капитал и “Български

мелници” в Бургас - с френски. Само с чужд капитал се изгражда тютюневата фабрика “Султана” през 1922 г., вагонната фабрика в София и строителното дружество “Релла и Нефе” през 1923 г.

Създадени са и редица акционерни дружества със смесен капитал - български и чужд: “Гранатоид”, “Съединени тютюневи фабрики”, тютюнево дружество “Ориенттабако”, електрическото дружество “Орион”, мелница “София” и други. Всичко това е отразено в разглеждания ежедневник „Зора” с реклами на изброените акционерни дружества и фабрики и статии за тях. Изключително интересни са рекламите за тютюна и цигарите.

Както споменах по-горе неразрешения национален въпрос, неосъщественото национално обединение и стремежът за ревизия на Ньойския мирен договор се превръщат в едни от основните стожери на българската политика в периода между двете световни войни. В известна степен в първото следвоенно десетилетие, функциите за съхраняването и претворяването в изкуството на националните концепции, ценности и идеали се поемат от културно-просветните и професионални организации на интелигенцията. От тези исторически и естетически позиции в десетилетието на 20-те години, преминало под болезнения спомен за "триумфите и трагедиите" на войните, се пристъпва към открояването на основните приоритети в държавната политика в областта на културно-историческото наследство. Важните образователни и възпитателни функции, които се възлагат на културната политика, прякото ѝ обвързване с изграждащата се следвоенна национална ценностна система, предопределят и бързите държавни законодателни инициативи.³⁰

Във в. „Зора” открих много статии на тази тема, но нямам възможност в моето изложение да се спра на тях. Ще спомена само факта, че в основата на създаващата се нова ценностна система стои добилото популярност в цяла Европа движение за „Родно изкуство”, с неговите романтични призови за възвръщане към националните отлики, за преоткриване на родната действителност, за търсене на нови духовни опори и това намира израз в засилващите се международни културни контакти в периода между двете световни войни, които целят постигане на съизмеримост с европейските естетически тенденции и открояването пред Европа и пред света на българската национална идентичност.³¹

Ще завърша моето съобщение с написаното от Цвета Трифонова за в. Зора” и директора на вестника – Данаил Крапчев, а именно: „Данаил Крапчев денонощно е стоял на поста си в бдение за нивото, качеството и разпространението на вестника, който се оказва най-свидната рожба на неговия живот. Сам така си го наричал - "рожбата". Стремежът му е да създаде обективен и независим информационен всекидневник, като за образци му служат европейските вестници "Тан" и "Таймс". За сметка на това е бил иронизиран от Ванче Михайлов например, че вместо да посвети "Зора" само на македонската кауза, той го превърнал в "българския Таймс"... Новини от световните информационни агенции и от собствени кореспонденти в Лондон, Париж, Рим, Берлин, Женева; телеграми на "Зора" и телеграми на БТА; коментари, анализи, научни статии; репортажи,

хроники, стенограми и други разнообразни рубрики запълват колоните на вестника. Всекидневно се осигуряват потоци от информация и българската общественост е осведомена за събитията по целия свят, за балканската политика в нейната емпирика и процеси, за вътрешното положение в страната дори до малката паланка. Но освен тях голямо място във вестника се отделя за култура, забавление и книжовност под формата на литературни страници, илюстрирана страница, весела страница, спортна страница, подлистници с преводна белетристика, плюс седмично културно-информационно издание "Седмична Зора". Ако не ги е имало тези стожери на българщината, /Тук авторката има в предвид и директора на в. „Зора” – Данаил Крапчев/ отстоявали с морална доблест и сила ценностите на родолюбието и саможертвеността за Отечеството, то българското племе едва ли щеше да оцелее през толкова войни, катастрофи, братоубийствени кръвопролития и чужди домогвания.³²

БЕЛЕЖКИ :

¹ Трифонова, Ц. Създателят на българския „Таймс” в книгата „Д. Крапчев и в. „Зора” - Незабравимото” /Интервюта, писма, документи/. В. Търново, 2006, с. 221-245.

² Трифонова, Ц. Данаил Крапчев и в. „Зора”, Незабравимото” /Интервюта, писма, документи/. В. Търново, 2006, с. 225.

³ Пак там.

⁴ Радев, С. Писмо до Данаил Крапчев. Лондон, 5 юни 1936 г., поместено вместо предговор в университетското издание „Данаил Крапчев – изминат път. Избрани статии. С., 1992, с. 34.

⁵ Трифонова, Ц. Помен за Данаил Крапчев. - Данаил Крапчев и в. „Зора”, Незабравимото” /Интервюта, писма, документи/. В. Търново, 2006, с. 21.

⁶ Във Фонда на раздел „Нова история” в РИМ – Благоевград съхраняваме около 900 броеве от вестник „Зора”, а именно: Год. XIX, 1937 г., бр.5493; подарен през 1973 г., от съветския гражданин Манол Манклав от град Силистра. Год. VI, 1925 г., бр.1707 – 1725 /липсват броеве/; подарен през 1978 г. на 09.06. от читалище „Съгласие” – Благоевград. Год. VIII, 1926 г., бр.2039 – 2253 /липсват броеве/; подарен през 1978 г. на 09.06. от читалище „Съгласие” – Благоевград. Год. VIII, 1926 г., бр.2100 – 2108, 2110 – 2112; подарен през 1978 г. на 09.06. от читалище „Съгласие” – Благоевград. Год. XII. 1930 г., бр.3383 – 3450 /липсват броеве/; подарен през 1978 г. на 09.06. от читалище „Съгласие” – Благоевград. Год. XII и год. XIII, 1931 г., бр.3451 – 3591 /липсват броеве/; подарен през 1978 г. на 09.06. от читалище „Съгласие” – Благоевград. Год. V и год. VI. 1924 г., бр.1428 – 1654 /липсват броеве/; подарен през 1978 г. на 09.06. от читалище „Съгласие” – Благоевград. Год. VI. 1925 г., бр.1655 – 1703 /липсват броеве/; подарен през 1978 г. на 09.06. от читалище „Съгласие” – Благоевград. Год. VIII., 1927 г., бр. 2257 – 2398 /липсват броеве/; подарен през 1978 г. на 09.06. от читалище „Съгласие” – Благоевград. Год. XXII, 1940 г., бр.6377, 6384; – в. „Зора”, год. XXII, 1941 г., бр. 6468, в. „Зора”, год. XXV 1943 г., бр.7255, 7256, 7259, 7260, 7261, 7265, 7281; в. „Зора”, год. XXV 1944 г., бр.7352, 7540; Откупени от Тодор Иванов Пенев от гр. София на 09. 05. 1985 г. Год. XXII, 1931 г., бр.3741; в. „Зора”, год. XIII, бр.3793; 1939 г., бр.6033, 6154; год. XXI и год. XXII, 1940 г., бр. 6264, 6380; год. XXV, 1943 г., бр.7258, 7262; Откупени от Тодор Иванов Пенев от гр. София на 21. 07.1986 г. и год. X. 1929 г., бр.2889, 2891; в. „Зора”, Год. XXII 1940 г., бр.6388; в. „Зора”, год. XXV 1943 г., бр.7068, 7069, 7320, 7339, 7341; в. „Зора”, год. XXVI, 1944 г., бр.7499, 7510; Откупени от Стоимен Крумов Чобанов от Благоевград на 09. 06.1988 г. Общият брой на съхраняваните вестници е 901 бр.

⁷ Трифонова, Ц. Данаил Крапчев и в. "Зора", Незабравимото. /Интервюта, писма, документи/ в статията си - "Помен за Данаил Крапчев. В. Търново, 2006, с. 20.

⁸ Зора, год. VI. бр. 1648, С., 13 декември 1924, с. 4

⁹ Писмо на Леон Ламуш до Д. Крапчев, поместено в книгата на Ц. Трифонова: „Данаил Крапчев и в. "Зора", Незабравимото" /Интервюта, писма, документи/. В. Търново, 2006, с. 38.

¹⁰ Крапчев, Д. Изминат път. Избрани статии, Университетско издателство „Св. Климент Охридски”. С., 1992 г. с. 276.

¹¹ Пак там, с. 275.

¹² Пак там, с. 278.

¹³ Зора, Г. VI, бр. 1620, С., 8 ноември 1924, с. 1

¹⁴ Зора, Г. VI. бр. 1628, С., 19 ноември 1924, с. 4

¹⁵ Зора, Г. VI. бр. 1619, С., 7 ноември 1924, с. 2

¹⁶ Зора, Г. VI. бр. 1601, С., 17 октомври 1924, с. 4.

¹⁷ Зора, Г. XII. бр. 3441, С., 20 декември 1930, с. 5

¹⁸ Зора, Г. XIII. бр. 3559, С., 17 май 1931, с. 4

¹⁹ Зора, Г. XIII. бр. 3564, С., 24 май 1931, с. 4

²⁰ Трифонова, Ц. Данаил Крапчев и в. "Зора", Незабравимото /Интервюта, писма, документи/ Състав., ред. предг. И бел. В. Търново, 2006, с....

²¹ Крапчев, Д. Изминат път. Избрани статии. Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, С., 1992 г. с. 8.

²² Пак там, с. 11.

²³ Зора, Г. VIII. бр. 2168, С., 20 септември 1926, с. 4

²⁴ Зора, Г. XII., бр. 3411, С., 15 ноември 1930, с. 4

²⁵ Зора, Г. XII. бр. 3416, С., 21 ноември 1930, с. 3

²⁶ Зора, Г. VI. бр. 1602, С., 18 октомври 1924, с. 1

²⁷ Зора, Г. VI. бр. 1631, С., 22 ноември 1924, с. 1

²⁸ Зора, Г. VI. бр. 1646, С., 11 декември 1924, с. 3

²⁹ Зора, Г. VIII. бр. 2216, С., 18 ноември 1926, с. 4

³⁰ Василева, С. Законодателните инициативи в държавната културна политика. - Научни трудове на съюза на учените. Пловдив, 2004, с. 249-256.

³¹ Пак там.

³² Трифонова, Ц. Данаил Крапчев и в. "Зора", Незабравимото. /Интервюта, писма, документи/. В. Търново, 2006, с.